

راهبردهای استقامتی پیامبر اکرم (ص) در مقابل طاغوت، با رویکرد قرآنی، روایی و تاریخی

علی وثوقی^۱، محسن احتشامی نیا*^۲، سید محمد رضوی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۱۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۱۵

فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، سال بیست و هفتم، شماره ۱۰۲، بهار ۱۴۰۳

20.1001.1.1735501.1403.27.102.5.0

چکیده:

قرآن کریم استقامت پیامبر اکرم (ص) در مقابل طاغوت‌ها را ضرورت انکارناپذیر، برای حیات اسلام دانسته است. استقامت پیامبر (ص) به‌عنوان یک رویکرد مبتنی بر ارزش‌های توحیدی، تنها به جنگ نظامی منحصر نشده است و دارای ویژگی‌های منحصربه‌فردی است که در وضعیت کنونی کشور و لزوم عبور از مشکلات، اهمیت مضاعف یافته است. در این مقاله در پی پاسخ به این سؤال هستیم که پیامبر (ص) برای خنثی‌سازی تهدیدات طاغوت‌ها از چه راهبردهای استقامتی و مبارزاتی بهره‌جسته است؟ در این پژوهش که از لحاظ روش کیفی است با بهره‌گیری از تحلیل مضمون و تشکیل شبکه مضامین، راهبردهای استقامتی نبی مکرم (ص) در سه بخش مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر، مبتنی بر سیره مبارزاتی ایشان و با استناد به آیات قرآن و تاریخ پیامبر (ص) دسته‌بندی شده است. داده‌ها با بهره‌گیری از نرم‌افزار مکس کیودا و به صورت کدگذاری سه مرحله‌ای انجام شده و برای تأیید قابلیت اعتماد یافته‌ها نیز از روش هم‌تایی استفاده شده است؛ بنابراین بر اساس یافته‌های این پژوهش، شناخت صحیح و منطقی از توطئه‌ها در جنگ شناختی دشمن، نفی انفعال و خودباختگی در برابر فشارهای اقتصادی و شرطی طاغوت‌ها، ایجاد شبکه منسجم و کادرسازی برای مقابله با طاغوت‌ها و لزوم طاغوت‌ستیزی و سیاست عدم اعتماد و تکیه بر دشمن، از راهبردهای اصلی پیامبر (ص) بر علیه طاغوت‌ها می‌باشد.

واژگان کلیدی:

پیامبر، استقامت، توحید، طاغوت، راهبرد

^۱ دانشجوی دکتری گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

avosoghi65@gmail.com

^۲ استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

m.ehteshaminia@yahoo.com

^۳ استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. dsmrazavi@yahoo.com

۱- مقدمه و بیان مسئله

۱-۱- مقدمه موضوع

پیامبر گرامی اسلام (ص) از طرف خداوند متعال، مأمور به استقامت بود. تا بدین روش ارزش‌های توحیدی و الهی را در بخش‌های مختلف و عرصه‌های گوناگون جامعه بشری پیاده‌سازی کند. «... وَاسْتَقِمْ كَمَا أَمَرْتُ...» (هود، ۱۱۲) (پس همان‌گونه که فرمان یافته‌ای ایستادگی کن)؛ اما در این مسیر پیامبر رحمت (ص) با انواع طغوت‌ها مواجه می‌شدند و یا با طغوت‌هایی مواجه می‌شدند که از انواع روش‌ها و تاکتیک‌ها برای تسلیم نمودن ایشان و پیروانشان و از بین بردن مبانی الهی بهره می‌بردند.

تمامی انبیاء و از جمله به‌طور خاص پیامبر خاتم (ص) با طغوت‌هایی مواجه بوده‌اند که سیره ایشان نیز مقابله با تمامی مظاهر طغوت بود و تقریباً هیچ‌یک از پیامبران الهی با چنین تهدید همه‌جانبه‌ای مواجه نبوده‌اند. (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۶: ۱۵۹- ج ۱۲: ۳۸). الطریحی در این زمینه اشاره دارد به اینکه سیره پیامبر (ص) به معنای روش‌ها و راهبردهای ایشان است، زیرا احکامی که در آن وجود دارد از روش رسول خدا (ص) در مبارزات ایشان بر علیه دشمنان گرفته شده است. (الطریحی، ۱۳۷۵، ج ۳: ۳۴۰)

تهاجمات ترکیبی دشمنان بر علیه رسول اکرم (ص) تهاجمی است که در آن یکی از طرفین درگیری، از همه عرصه‌های گوناگون نبرد به‌طور هم‌زمان استفاده می‌کند تا اثرات این‌ها را به‌صورت هم‌افزا بر رقیب خود بگذارد. «... وَ لَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ...» (بقره/۲۱۷) (و پیوسته با شما پیکار می‌کنند تا شما را از دینتان برگردانند)

در تهاجم دشمنان علیه پیامبر اکرم (ص)، سلاح به‌کاررفته صرفاً نیزه و شمشیر نبوده، بلکه در حمله ترکیبی، ابزار اصلی آن‌ها دین هراسی و هدفشان انزوای نبی مکرم (ص) و پیروانش بوده است؛ بنابراین با بررسی در آیات کریم و تاریخ نبرد نبی مکرم اسلام (ص) مشاهده می‌شود که استقامت و پایداری ایشان به شکل‌های گوناگون و نظام‌مند در برابر کید دشمنان وجود داشته و پیامبر برای دفاع و استقامت در برابر رویدادهای گوناگون به‌گونه‌ای متناسب با نوع تهدید به استقامت می‌پردازند و این استقامت شامل استقامت در برابر طغیان‌گری‌ها، خرافه‌ها، تجاوزها، شایعه‌پراکنی‌ها، تهدیدات اقتصادی و ... می‌باشد.

(میرقادری، ۱۳۸۹ ص ۶۹-۹۳) اما آنچه کمتر به آن پرداخته شده است و به‌نوعی مورد غفلت قرار گرفته، این است که در طول تاریخ بشریت و با ارسال پیامبر خاتم (ص)، طغوت‌ها و دشمنان توحیدی، در تهاجمات خود علاوه بر تحمیل کردن جنگ نظامی و سخت، از روش‌ها و تاکتیک‌های مختلف دیگری بهره بردند تا با این روش، نور الهی را

خاموش کنند. (توبه، ۳۲) و چه بسا اثر تخریبی آن از فشارهای نظامی، برعلیه ایشان بیشتر بوده است.

۲-۲. ضرورت موضوع

ضرورت پژوهش حاضر از آن روی دارای اهمیت است که غالب محققین آنچه را که در زمینه مقاومت و استقامت بیشتر روی آن متمرکز شده‌اند و در ذهن مخاطب تداعی کرده‌اند، جنبه نظامی آن بوده است و شیوه‌های دیگر مقاومت کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در این زمینه رهبر معظم انقلاب اشاره دارند به اینکه در جنگ ترکیبی طاغوت‌ها، حمله آن‌ها صرفاً نظامی نیست، اما حمله به باورهای دینی، سیاسی و مسائل اقتصادی است. (رهبر معظم انقلاب، ۱۴۰۲/۱/۱)

باید توجه داشت که سبک و روش پیامبر (ص) جهانی است، منحصر به زمان خودشان نبوده و همه انسان‌ها را در همه زمان‌ها و اعصار مورد خطاب قرار داده است. (البکری، ۱۴۱۵ ق، ج ۱: ۸۹)

از این رو امروزه هم طاغوت‌ها از انواع تهاجمات ترکیبی استفاده می‌کنند تا مسلمانان را تسلیم خواسته‌های نامشروع خود کنند، نبی مکرم اسلام (ص) هم با طاغوت‌هایی مواجه بودند که از شیوه‌های مختلف جنگ ترکیبی بهره می‌جستند تا نور اسلام را خاموش کنند. (صف، ۸)

بنابراین جنگ ترکیبی که رهبر معظم انقلاب به آن تأکید می‌کنند، لزوماً مربوط به عصر حاضر نبوده و پیشینه آن به دوران پیامبر اکرم (ص) برمی‌گردد. از این رو ضرورت ایجاب می‌کند تا زوایای مختلف جنگ ترکیبی که برعلیه پیامبر اکرم (ص) و مسلمانان توسط طاغوت‌ها تحمیل شده بود، مورد تحلیل و تفحص قرار گیرد تا جنگ ترکیبی اخیر دشمنان برعلیه جمهوری اسلامی، بهتر و شفاف‌تر قابل درک و تحلیل باشد.

۳-۱. اهمیت موضوع

جنگ ترکیبی طاغوت‌ها و به تبع آن راهبردهای استقامتی متناسب با نوع تهدید چنان دارای اهمیت است که رهبر معظم انقلاب راه مقابله با فشارهای شرطی دشمنان برای تسلیم را، «استقامت» می‌دانند. (رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۹/۱۲/۴ - دیدار خبرگان) نکته مهم و حائز اهمیت در این پژوهش این است که در استقامت پیامبر اکرم (ص) بایستی جای «هدف» با «روش» خلط نشود. استقامت در روش‌ها لازم نیست و اصلاً به صلاح نیست، کما اینکه در تاریخ مشاهده می‌شود ایشان در مقطعی خاص در مکه از یک رویکرد متناسب با آن بهره استفاده می‌کند، اما همین پیامبر (ص) در مدینه از روش متفاوت با روش قبل بهره می‌برد.

اما استقامت در اهداف، لازم و ضروری است. در اهداف و مبانی، ملاک‌ها باید «فاستقم کم امرت» (هود/۱۱۲) باشد.

۱-۴. مسئله پژوهش

شاید عموم مردم بر این باور باشند که استقامت تنها در میدان جنگ رخ می‌نماید و هرگاه صحبت از استقامت و مقاومت به میان می‌آید، غالب اذهان به سمت میدان جنگ و نبرد سخت می‌افتد! که البته به نظر می‌رسد، این مورد (جنگ و نبرد) هم می‌باشد، اما این تنها جزئی از استقامت است. سؤال اصلی این مقاله آن است که در مقابل تهاجم ترکیبی طاغوت‌ها در عرصه‌های متعدد بر علیه پیامبر اکرم (ص) و پیروانش، در این میان و در نقطه مقابل، پیامبر اکرم (ص) برای خنثی‌سازی و استقامت در برابر آن‌ها از چه راهبردهای استقامتی بهره‌جسته‌اند تا بدین‌وسیله پیش‌گیری و پیش‌دستی نموده و با نگاه ارزنده‌تر و مدبرانه‌تر بتوانند صحنه مقابله را مدیریت نمایند.

هدف اصلی این پژوهش نیز تدوین و ارائه الگویی جامع الابعاد از چندبعدی بودن شخصیت پیامبر در صحنه‌های گوناگون و شناخت استراتژی مدبرانه پیامبر (ص) در مقابل طاغوت‌ها می‌باشد؛ و این در حالی است که به تصور عموم مردم، مقاومت را تنها در میدان جنگ سخت و نبرد نظامی خلاصه می‌کنند. در حقیقت این پژوهش به دنبال کشف الگوی استقامت محور بر اساس استراتژی پیامبر اکرم (ص) است تا بتواند با ارائه آن، بخش قابل توجهی از راه‌کار تحقق روحیه انقلابی را ارائه نماید.

۲- ادبیات موضوع و پیشینه

۲-۱- استقامت:

کلمه استقامت که از محوری‌ترین واژگان در این تحقیق است «از ریشه «ق- و- م» بوده و مفهوم آن در برابر قعود و معنای اصلی آن به پا داشتن و فعلیت عمل است». (مصطفوی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۱۵-۱۴) واژه پژوهان و مفسران برای آن معانی متعدد و مختلفی ذکر کرده‌اند. از جمله: عدالت، اعتدال و دوری از افراط و تفریط (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴، ق، ص ۵۹۲) ثبات قدم و صبر و ایستادگی (الجوهری الفارابی، ۱۴۰۴، ق، ص ۵)

در منظومه فکری رهبر معظم انقلاب برای رسیدن به اهداف مهم اسلامی، «استقامت» جایگاه ویژه‌ای دارد. در تعریف «استقامت» ایشان می‌فرماید: «استقامت در قرآن به معنای ایستادگی کردن، ادامه دادن، راه را دنبال کردن و متوقف نشدن است؛ معنای مقابل این استقامت «طغیان» است، طغیان یعنی سرکشی و منحرف شدن می‌باشد.» (رهبر معظم

انقلاب، ۱۰/۱۱/۱۳۹۰) «آیات قرآن ابتدا شخص پیامبر (ص) سپس مؤمنان را امر به استقامت می‌کند» (همان، ۸۵/۱/۶)

بنابراین دشمنی مشرکان مکه و منافقان مدینه با پیامبر اسلام (ص) غیرمنتظره نبود، زیرا اساساً همه پیامبران از آزار و فشارهای شیاطین در امان نبودند. تلاش‌های دشمنان برای قتل، تبعید، تحریم، تحقیر، زندان، توهین و متهم کردن نبی مکرم (ص)، تنها بخشی از تاریخ ادیان الهی است. حال در چنین وضعیتی است که معنا و مفهوم استقامت بهتر و دقیق‌تر مشخص می‌شود و خداوند متعال از پیامبر خود می‌خواهد که در چنین شرایطی سست و خسته نشود و در برابر زیاده‌خواهی‌ها و فشارهای گوناگون طاغوت‌ها استقامت کند و از میدان بیرون نرود. «وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ». (شوری/۱۵) (وهمان گونه که مامور شده‌ای استقامت کن و از هوای نفس آن‌ها تبعیت نکن).

رمز موفقیت هر فردی و از جمله پیامبر اکرم (ص) دو چیز اساسی بود: اول: ایمان به هدف؛ دوم: استقامت در راه هدف؛ ایمان به هدف همان محرک باطنی است که خواهناخواه انسان را به سوی مقصد می‌کشاند و مشکلات و موانع را در نظرش آسان می‌سازد. بی‌تردید رسیدن به هدف، با مشکلاتی همراه است و موانعی را در پیش دارد. پیامبر اکرم (ص) برای رسیدن به هدفش که همان حاکم شدن ارزش‌های توحیدی در جامعه بود، با موانع و سختی‌های بسیاری مواجه بود و در این مسیر با استقامت در راه حق موانع را از پیش رو برداشت. (سبحانی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۵۷)

نکته مهم و قابل تأمل این است که طاغوت‌ها مجموعه‌ای از فشارها و تهدیدات مختلف را با توجه به شرایط تاریخی و وضعیت پیامبر (ص) و مسلمانان در مکه و مدینه اعمال کرده‌اند و در این شرایط، پیامبر اکرم (ص) از راهبردهای مختلف استقامتی با توجه به نوع تهدید و اقتضائات موجود بهره جسته‌اند. شهید مطهری در این باره می‌گوید: پیامبر (ص) در هر زمانی مصلحت اسلام و مسلمین را در نظر می‌گرفت و چون دوره‌ها و زمان‌ها و مقتضیات زمان و مکان تغییر می‌کرد، خواه‌وناخواه همان‌طور رفتار می‌کرد که مصالح اسلامی اقتضا می‌کرد و در هر زمان، جبهه‌های مخصوص و شکلی نو از جهاد و استقامت به وجود می‌آمد و ایشان با بصیرت کامل آن جبهه‌ها را تشخیص می‌دادند. (مطهری، ۱۳۹۳ ش، ج ۱، ص ۱۵۹)

– استقامت فرهنگی

فرهنگ، اساسی‌ترین و زیربنایی‌ترین عنصر یک جامعه است. استقامت فرهنگی پیامبر (ص) جهت تبیین و ترویج اعتقادات صحیح و باطل در آن جامعه سعی داشت تا با روشنگری و جهاد فرهنگی، عقاید و باورهای دینی و مذهبی را نظام‌مند کرده و به فرهنگ اسلامی شکل بدهد و معارف و آموزه‌های ناب اسلامی را در جامعه نهادینه کند. در همیشه

تاریخ، زورمندان و زراندوزان عالم برای تسلط بر ملت‌ها از ابزارهای گوناگون بهره گرفته‌اند که یکی از مهم‌ترین ابزارها، تسلط بر فرهنگ‌ها و باورها می‌باشد. طاغوت‌ها پس از مدت‌ها جنگ سخت و خونریزی به این نتیجه رسیدند که جنگ و روش نظامی، روشی پایدار و ماندگار نبوده و پیروزی در آن را نمی‌توان تضمین کرد. کلمه اقرأ به‌عنوان بخشی از آیه «اقراء باسم ربک للذی خلق» (علق، ۱) در حقیقت اثبات و نشان دادن جنبه و هویت استقامت فرهنگی دین اسلام است. (ویری، ۱۳۹۵)

ارزش‌ها در فرهنگ اسلامی آرمان‌هایی هستند که راهنمای اندیشه و اعمال بوده، با اعتقادات جامعه اسلامی تناسب داشته و در چگونگی زندگی اجتماعی بیان شده است که ضرورت دارد از آن ارزش‌ها دفاع شود. (مندراس، ۱۳۸۴ ص ۱۷۸)

همان‌طور که پیامبر اکرم (ص) در آغاز رسالت، قبل از اینکه به او و پیروانش اجازه دفاع و جهاد نظامی داده شود، مأمور به جهاد فرهنگی می‌گردد؛ عمده جنگ‌های نظامی پیامبر مربوط به ده سال حضور در مدینه بود، آن‌هم به خاطر شرایط جدید که نفاق در اوج خود قرار داشت؛ اما در ابتدا که ایشان در مکه رسالت خود را علنی کردند، اکثر فعالیت‌های ایشان در سیزده سال حضور در مکه، فعالیت‌های فرهنگی بود. (طباطبایی، ۱۳۹۴، ج ۲۰، ص ۳۲۳)

– استقامت اقتصادی

از جمله استقامت‌های غیرنظامی که نبی مکرم (ص) به‌نوعی با آن درگیر بوده‌اند، استقامت اقتصادی است. از طرفی دیگر دشمنان برای تسلیم نمودن مردان الهی، مترصد شرایط تنگ معیشتی و اقتصادی برای آن‌ها بوده‌اند تا بدین‌وسیله با سوءاستفاده از شرایط موجود، آن‌ها را تسلیم خواسته‌های نامشروع خود کنند. خداوند متعال نیز با توجه به جایگاه ویژه اقتصاد و معیشت در زندگی انسان، توجه خاصی به این امر کرده است تا جایی که آیاتی از قرآن مجید را به مسائل اقتصادی و معیشتی انسان‌ها اختصاص داده و مال را مایه قوام جامعه اسلامی معرفی کرده است. (نساء/ ۵)

فروپاشی اقتصادی هر اجتماعی، نابودی آن اجتماع را در پی خواهد داشت و این مهم‌ترین حربه و دلیل محاصره‌ها و تحریم اقتصادی دشمنان داخلی و خارجی علیه هر ملتی است؛ بنابراین بدون شک پیمودن قله مرتفع و پشت سر گذاشتن موانع و رسیدن به آرمان‌های اقتصادی نیز با استقامت ممکن خواهد بود و اگر ملاحظه می‌شود که انبیاء و اولیاء الهی توانسته‌اند به اهداف بلند خود دست پیدا کنند، مهم‌ترین عامل موفقیت‌شان صبر و

استقامتی بود که به منظور نیل به اهداف مزبور از خود نشان دادند و از این رو، قرآن کریم معیار انتخاب امام را از میان پیامبران، استقامت می‌داند. (سجده، ۲۴)

تورق تاریخ صدر اسلام نشان‌دهنده این واقعیت است که مشرکان قریش به قصد نابودی اسلام و تسلیم کردن پیامبر (ص) به نقشه‌ها و توطئه‌های فراوان به‌ویژه اعمال فشار و تهدید و تحریم‌های اقتصادی علیه نظام نو بنیاد اسلامی و مسلمانان پرداختند؛ تا جایی که قطعنامه‌ای در این باره صادر کردند و آن را در خانه کعبه آویختند که طبق آن پیامبر (ص) و خویشاوندان وی از هر گونه خرید و فروش و معامله محروم شدند. (ابن‌هشام، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۲۱۴)

– استقامت اجتماعی

اسلام دینی است جامع و جهان‌شمول که به همه نیازها و زوایای زندگی توجه نموده است و سعادت‌مندی انسان را خواستار است و در هیچ شأنی از شئون بشری، مسئله اجتماع را مهم‌نگذاشته است. (مطهری، ۱۳۹۱، ج ۳: ۶۵) نظام اجتماعی اولیاء الهی، مفهوم خاصی دارد و نشأت گرفته از فرهنگ قرآنی است. در نظام اجتماعی انبیاء، به مؤلفه‌هایی شامل: استقامت برای باورها، ارزش‌ها و هنجارها اهمیت اساسی داده شده است. در این نظام اجتماعی، تلاش و استقامت افراد در مسیر سعادت و کمال حقیقی خود آنان است. افراد در این نظام اجتماعی، مرتبط با خدای متعال هستند و همه الگوهای رفتاری با توجه به ارتباطات الهی اجتماعی انجام می‌گیرد. (مصباح، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۱۵۳)

هنجارها و باورها نشان‌دهنده بایدها و نبایدها در زندگی اجتماعی بوده و شامل اصول و قواعد معینی هستند که از اجتماع انتظار می‌رود از آن‌ها حراست کنند. (گیدنز، ۱۳۸۶، ص ۷۴) پیداست با توجه به جهان‌شمولی و جاودانگی قرآن، بایستی استقامت و ایستادگی در این منبع و حیاتی، در طراز جهانی مدیریت شود و نباید به‌صورت فردی و در سطح محدود دیده شود. در بیان ضرورت و اهمیت استقامت اجتماعی همین بس که بسیاری از قصص قرآنی که شرح‌حال انبیاء و پیامبران الهی را بازگو می‌نماید، مشاهده می‌شود که یکی از اصلی‌ترین اهداف و دغدغه پیامبران هر عصری را همسو کردن عموم مردم آن زمان، برای استقامت جمعی در برابر طواغیت آن عصر می‌داند. (زاهدی تیر، ۱۳۹۸)

– استقامت سیاسی

بر پایه آموزه‌های اولیاء الهی، سیاست، شناخت و بهره‌وری از ابزارهای مشروع در اداره جامعه و تأمین رفاه مادی و معنوی مردم است. به دیگر سخن، در آموزه‌های علوی، به‌کارگیری شیوه‌های نامشروع و ابزار به‌ظاهر کارآمد، اما به‌واقع ناصحیح، سیاست نیست؛ بلکه خدعه، نیرنگ، فریب بوده و به تعبیر امام صادق (ع) «نکراء» است. (کلینی، ۱۳۷۵، ج

۱ ص ۱۱) سیاست در نگاه علی علیه‌السلام اداره استوار جامعه بر اساس معیارهای الهی و حرکتی حق مدارانه است او که می‌گوید: الْمَلِكُ سَيَاسَةُ كَشُورِدَارِي، سیاست است. (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۱۸)

سیاست کلی پیامبر اکرم (ص) و اولیاء الهی این است که مسیر جوامع انسانی باید به سمت خدا باشد، به سمت حقوق انسان‌ها، عدالت و حقیقت باشد و بدیهی است که این کار بزرگ را انجام داده‌اند. البته بدیهی است که در این میان طاغوت‌ها و آن‌کسانی که وجودشان وابسته به باطل است، آرام نمی‌نشینند که اولیاء الهی فریاد حقیقت و هدایت سر دهند، دنیا را بیدار کنند، بشریت را بیدار کنند و در مقابل این‌ها هم ساکت باشند! اما نکته مهم این است که با توجه به استقامت اولیاء الهی در برابر باطل، تهدید، تطمیع و فریب در انبیاء و ائمه اثری نداشت و تلاش دشمن نتوانست دستگاه محاسباتی اولیاء را به هم بزند. سیاست انبیاء استقامت در راه توحید و ارزش‌های الهی می‌باشد و از نظر آن‌ها استقامتی که در را خدا و حاکمیت توحید نباشد فاقد هرگونه ارزشی می‌باشد. «أَتَمَّا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ» (فصلت/۶) همانا خدای شما خدای واحد است، پس در این مسیر استقامت کنید مبارزه با شرک‌ها، جهالت‌ها، ظلم‌ها و ستم‌ها و حاکمان ستمگر یکی از علائم و نشانه‌های انبیاست؛ محال است که یک نفر پیامبر واقعی از جانب خدا برگزیده شود و در سیاست آن پیامبر چیزی باشد که بوی شرک بدهد و یا به کمک ظالم یا ستمگر بشتابد و ظلم و بی‌عدالتی را تأیید کند و به ستیز و مبارزه برنخیزد. (مطهری، ۱۳۹۴، ص ۵۶)

۲-۲- پیشینه پژوهش

در ارتباط با موضوع «استقامت» تحقیقات زیادی صورت گرفته است که به نظر می‌رسد به صورت جامع و با زوایای مختلف مورد بررسی قرار نگرفته است. در ذیل، به مواردی که به موضوع این مقاله نزدیک‌تر است اشاره می‌شود.

جدول ۱: خلاصه پیشینه پژوهش‌های گذشته

نویسندگان-روش استفاده‌شده	اهداف و یا سؤالات اصلی	مهم‌ترین یافته‌ها
اسدالله خدیوی و همکاران (۱۳۹۴)- توصیفی تحلیلی	معرفی وجود گرامی پیامبر اکرم (ص) به‌عنوان بهترین الگوی استقامت	موفقیت‌ها و پیروزی‌های مکرر اسلام به‌عنوان یک مکتب رهایی‌بخش و سعادت آفرین، مرهون استقامت نبی مکرم (ص) می‌باشد و تفکر استقامتی ایشان جریان‌ساز شده است.
رمضان قوامی دربندی و همکاران (۱۳۸۶)- مطالعه مروری	اصول استقامتی پیامبر (ص) و تدابیر و تاکتیک-های نظامی وی در	به جهت شرایط نفاق در شهر مدینه، یکی از بخش‌های مهم سیره پیامبر(ص) در دوران مدینه جنگ‌های داخلی آن حضرت با

دشمنان اسلام هست. بیشترین جنگ‌های نظامی حضرت در این شهر بوده و ایشان از تاکتیک‌های مختلف نظامی مثل کندن خندق و ... بهره جسته‌اند.	جنگ‌های مدینه چگونه بوده است؟	
استقامت ریشه قرآنی دارد و با مفاهیم و آیات اجتماعی قرآن ارتباط خاص دارد و همچنین از تفسیر آیات اجتماعی قرآن غفلت شده است.	ارتباط بین استقامت با رویکرد اجتماعی آن در قرآن چه می‌باشد؟	اصغر زاهدی تیر(۱۳۹۸)- توصیفی تحلیلی
قرآن، مقاومت را واجب شرعی و ضرورتی گریزناپذیر می‌داند و برای آن ویژگی‌هایی همچون فطری و شرعی بودن، فراگیر و هدف‌دار بودن، قداست و... قرار داده است. از طرفی مستکبرین، زیاده‌طلب‌ها، طاغوت‌ها، و... پدیده‌هایی هستند که بایستی در برابر آن‌ها مقاومت کرد.	ویژگی‌های مقاومت و پدیده‌های مورد مقاومت در قرآن چیست؟	سیدفضل الله میرقادری (۱۳۸۹)- توصیفی تحلیلی
استقامت در قرآن کریم مرتبط با صبر، حلم و ثبات قدم می‌باشد و هر یک از واژه‌های فوق، مرتبه‌ای از استقامت را به خود اختصاص می‌دهند. همچنین استقامت و پایداری در قرآن باعث برخورداری از امدادهای غیبی والهی و دوری از خوف و حزن می‌باشد.	بررسی مراتب استقامت در قرآن کریم	میر حسینی و همکاران(۱۳۹۰)- مروری
استقامت پیامبر(ص) در طول نبوت ایشان در برابر تکذیب و شایعه‌پراکنی مخالفان، آزار و اذیت مشرکان و تحمل سختی‌های راه تبلیغ نمونه‌هایی از استقامت ایشان در این مدت بوده است.	نگرشی بر استقامت پیامبر در قرآن	عبداللهی (۱۳۹۵)- توصیفی تحلیلی
راهبردهایی مانند مرزبندی اعتقادی، رویگردانی از دشمن، اندوهگین نشدن از توطئه‌ها، قتال، (جهاد نظامی)، پرهیز از دوستی با دشمن و ... می‌تواند توان ایستادگی در برابر دشمن را افزایش دهد.	شیوه‌های استقامتی برای مقابله با تهدیدات دشمنان	موسوی(۱۳۹۹)- توصیفی تحلیلی

<p>نهادینه شدن ویژگی‌هایی زیر در مؤمنان می‌تواند باعث شکست طاغوت‌ها شود: پذیرش ولایت خدا، عدم تبعیت از کفار، استقامت در راه حق، برائت از مفسدان، مجاهدت در راه اسلام، اتحاد و دوری از نفاق</p>	<p>چه ویژگی‌هایی در مؤمنان می‌تواند سبب شکست طاغوت‌ها شود؟</p>	<p>بی‌آزار (۱۳۹۷)- توصیفی تحلیلی</p>
<p>در نگاه رسول خدا (ص) انجام اصلاحات در نظام بازار، برخورد قاطع با متخلفان و گران فروشان، توجه به سرمایه‌های مردمی و به‌کارگیری آن‌ها با یک مدیریت صحیح و کارآمد، توجه به اصل کوشش و تلاش، توجه به فرهنگ صرفه‌جویی و دوری از اسراف و تجمل‌گرایی می‌تواند در برکندن ریشه فقر در جامعه مفید باشد.</p>	<p>بررسی راهبردهای اقتصاد مقاومتی در سیره پیامبر اکرم (ص)</p>	<p>شریفی و همکاران- (۱۳۹۶)- توصیفی تحلیلی</p>

۲-۱- جمع‌بندی پیشینه پژوهش

در پژوهش‌های قبلی مسئله استقامت به‌صورت کامل و جامع بررسی نشده است. همچنین تهدیدات طاغوت‌ها و دشمنان اسلام که به اشکال گوناگون برعلیه پیامبر (ص) و مسلمانان وجود داشته، به‌صورت جزئی و همه‌جانبه موردبررسی قرار نگرفته است. عمده مطالعات قبلی تنها متمرکز بر بخشی از رویکرد استقامت بوده است و محورهای اصلی آن ناظر بر الگو بودن استقامت و مبارزات پیامبر در دوران نبوت ایشان، تدابیر و تاکتیک‌های نظامی ایشان در مدینه، استقامت ایشان در قرآن و همین‌طور بررسی واژه‌های مترادف با استقامت در قرآن، ویژگی‌های مقاومت و پدیده‌های مورد مقاومت در قرآن و ... متمرکز بوده است.

از طرفی دیگر نتایج و پیامدهای اثربخش استقامت که حاصل تحمل مشقّت‌ها و سختی‌های فراوان اولیاء الهی بوده است چندان‌که شایسته آن باشد، مورد مطالعه و تفحص قرار نگرفته است تا بدین‌وسیله انگیزه مخاطب از استقامت در راه حق و ارزش‌های الهی مشخص گردد. به‌عنوان نمونه به روش‌های مبارزاتی پیامبر (ص) در مقابله با جنگ تبلیغاتی دشمن اشاره شده است، اما به ثمرات و نتایج ارزشمند آن پرداخته نشده است.

ضروری است به‌منظور دستیابی به منظومه فکری و عملی در حوزه استقامتی اولیاء الهی و از جمله نبی مکرم اسلام (ص)، پیوند بین آیات قرآن و تاریخ اهل بیت برجسته‌تر شده و همه ابعاد مبارزاتی ایشان به همراه تهدیدات مختلف برعلیه آن‌ها موردتحقیق و بررسی قرار گیرد.

وجه تمایز مقاله حاضر نسبت به مطالعات پیشین:

تقریباً در هیچ‌یک از این آثار، جامع الابعاد بودن پیامبر (ص) در رویکرد استقامتی و مبارزاتی در مقابل طاغوت‌ها دیده نمی‌شود و اکثر این تحقیقات تنها به بخشی از رویکرد استقامت اشاره شده است. بنابراین جنبه جدید بودن پژوهش حاضر آن است که راهبردهای مختلف استقامت را از وجود مبارک اول شخص خلقت نشان داده و دشمنی‌های مختلف طاغوت‌ها بر علیه ایشان را مورد تحقیق و تفحص قرار داده است.

۳- روش تحقیق

۳-۱- نوع تحقیق

این مطالعه از نوع کیفی و کاربردی است که به روش تحلیل مضامین شبکه‌ای انجام شده است.

۳-۲- استراتی کلی تحقیق

در این مطالعه با استفاده از تحلیل مضمون به قرآن کریم و سیره تاریخی پیامبر اکرم (ص) رجوع و مضامین اصلی در سه بخش مضامین پایه (نکات کلیدی متن)، سازمان‌دهنده (مضامین به‌دست‌آمده از ترکیب و تلخیص مضامین پایه) و فراگیر (مضامین دربرگیرنده اصول حاکم بر متن به‌عنوان یک کل) نظام‌مند شده و نقشه کل مضمون‌ها ارائه می‌شود.

۳-۳- روش‌های گردآوری داده‌ها

روش گردآوری در این مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی هست. آیات و روایات مرتبط با استقامت پیامبر (ص) از منابع تفسیری و روایی استخراج شدند و مورد تحلیل قرار گرفتند. در این پژوهش آیات قرآن کریم به همراه سیره مبارزاتی پیامبر اکرم (ص) با روش تحلیل مضمون و استفاده از شبکه مضامین به‌منظور ارائه الگوی جامع و کامل از شخصیت استقامتی نبی مکرم اسلام (ص) در جهت خنثی‌سازی توطئه طاغوت‌ها و دشمنان اسلام بهره برده شده است.

بدین منظور آیات و روایات مرتبط با واژه «استقامت» از بین ۳۴ سوره و ۴۱ مستند تفسیری و روایی در مورد راهبردهای مقاومت پیامبر اکرم (ص) در برابر طاغوت، از جامع التفاسیر و جامع الاحادیث نور و پایگاه‌ها اینترنتی و نشریات و مقالات علمی جمع‌آوری و سپس مضمون‌های اولیه استخراج شده و بعد از آن با مراجعه به سیره پیامبر اکرم (ص) در منابع تاریخی، سیره استقامتی مرتبط با مضامین، گردآوری شدند.

۳-۴- روش‌های تحلیل داده‌ها

در این مطالعه، برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار تحلیل داده‌های کیفی مکس کیودا استفاده شده و داده‌ها با استفاده از تحلیل مضمون مورد تحلیل قرار گرفته است. تحلیل مضمون روشی برای شناسایی، تحلیل و گزارش الگوها و مضامین داده‌ها است. این روش، داده‌های اولیه را به داده‌های غنی و تفصیلی تبدیل کرده و فرآیندی برای تحلیل کیفی داده فراهم می‌آورد. تحلیل مضمون فرایند کدگذاری داده‌های کیفی است که ممکن است با فهرستی از مضامین، الگوی پیچیده‌ای از مضامین، شاخص‌ها و ویژگی‌های این دو صورت گیرد. تحلیل مضمون، راهبرد تقلیل و تحلیل داده‌ها است که با آن داده‌های کیفی، تقسیم‌بندی، طبقه‌بندی و بازسازی می‌شوند. (given-2008-p867) در این تحلیل، از مضامین پایه‌ای به‌سوی مضامین کلی و مضمون‌های اصلی حرکت می‌کنیم. (Attride-string-2001-p388-389)

شبکه مضامین بر اساس روش مشخص، مضامین زیر را نظام‌مند می‌کند: ۱. مضامین اصلی: کدها و نکات کلیدی متن ۲. مضامین سازمان دهنده: مقولات به‌دست‌آمده از ترکیب و تلخیص مضامین اصلی ۳. مضامین فراگیر: مضامین عالی دربرگیرنده اصول حاکم بر متن به‌عنوان یک کل (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰). روش تحلیل مضمون دارای مزایایی بسیاری می‌باشد که برخی از آنها در نمودار شماره ۲ ذکر شده است.

در این مطالعه آیات مرتبط با استقامت پیامبر اکرم (ص) کدگذاری و سپس با استفاده از مضامین سازمان دهنده، سازمان‌دهی شدند. مضامین استخراج‌شده، در قالب شبکه مضامین، با ۳۶ مضمون پایه و ۶ مضمون سازمان دهنده و ۴ مضمون فراگیر تنظیم شدند. سپس شواهد تاریخی هر مضمون نیز از سیره نبی مکرم (ص) به‌منظور تکمیل و تفصیل مضامین، احصاء شدند. الزام به ذکر است که در این مرحله، از شواهد تاریخی استفاده‌شده که با اشاره مستقیم، بر مضمون موردنظر دلالت داشتند.

پایایی ابزار جمع‌آوری اطلاعات

همچنین به‌منظور اطمینان از پایایی استخراج‌شده، نتایج در اختیار ۵ نفر از متخصصان موضوعی علوم تاریخ با رویکرد قرآنی قرار گرفت که هر یک از نفرات به‌طور میانگین ضریب نمره بین ۱۸ تا ۱۹ را لحاظ کرده و میزان توافق به‌دست‌آمده پیرامون مضامین به‌دست‌آمده با ضریب کاپا نشان داده شد که با بیش از نودودو درصد توافق، از پایایی قابل‌قبول برخوردار است.

۴- یافته‌های تحقیق

همان‌طور که در قسمت ادبیات نظری اشاره شد، راهبردهای استقامتی پیامبر اکرم (ص) در مقابل طاغوت‌ها و دشمنان اسلام، به چهار دسته، استقامت فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی تقسیم‌بندی شد. در این مطالعه بعد از بررسی آیات، روایات و سیره نبوی در ارتباط با موضوع «استقامت»، راهبردهای استقامتی پیامبر اکرم (ص) برای خنثی‌سازی توطئه‌ها و دسیسه‌های طاغوت‌ها مورد استخراج قرار گرفته و بعد از تطبیق آیات، روایات و سیره و ویرایش مضامین، هر کدام در بخش مرتبط و راهبرد موردنظر دسته‌بندی شده است.

جدول شماره ۱: استخراج مضامین پایه‌ای استقامت فرهنگی پیامبر اکرم (ص)

ردیف	مضامین پایه‌ای	متن نقلی و تاریخی
۱-	استقامت پیامبر (ص) در برابر ایجاد فضای روانی و تبلیغاتی	در طول تاریخ پیامبر (ص)، یکی از روش‌های خدعه گونه دشمنان، ایجاد فضای تبلیغاتی و عملیات روانی برعلیه ایشان بوده است. اقدام سران قریش در اتهام به جنون و دیوانگی در پی نخستین دعوت آشکار در خانه خدا، عملیات روانی آنان به شمار می‌رود. سران مشرک افرادی تأثیرگذار بودند و سخنانشان موردپذیرش عموم قرار می‌گرفت. (طائب، ۱۳۹۵، ج ۱: ۱۲) وقتی پیامبر اسلام (ص) به‌صورت آشکار همه را به دین خدای واحد فراخواند، آنان با ایجاد فضا سازی، یکپارچه گفتند: سرانجام او هم دیوانه شد! «وَقَالُوا يَا أَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ»؛ (حجر / ۶) (و گفتند: ای کسی که قرآن بر او نازل شده! قطعاً تو دیوانه‌ای)؛ یکی از تلاش‌های دشمنان برای زیر سؤال بردن وحی پیامبر (ص)، موضوع وحی نفسی و القای ضمیر ناخودآگاه است؛ آن‌ها این‌گونه توجیه می‌کنند که وحی محمد (ص) همان صدای روح محمد بوده و فرشته وحی همان ضمیر ناخودآگاه او بوده است. (سبحانی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۳۱۸).

<p>پیامبر خدا (ص) در مقابل این اتهامات و فضا سازی‌ها نه تنها سرخورده نشد، بلکه با رویکرد استقامت فرهنگی، در مقابله با عملیات روانی مشرکان مکه اقداماتی را برای خنثی سازی در پیش گرفت؛ جهاد بصیرت افزایی رسول اکرم (ص) برای مردم و مردود دانستن خواسته آن‌ها و روشنگری و ارتقای آگاهی‌های عموم، از جمله اقدامات رسول خدا (ص) در مقابله با عملیات روانی سران مشرکان بود. (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ ق، ج ۴: ۱۳۳)</p> <p>رسول اکرم (ص) برای استقامت در برابر جنگ شناختی مشرکان، راهبردهای زیر را اتخاذ نمودند: ۱. ایجاد همبستگی و انسجام بین یاران و جلوگیری از راه نفوذ جنگ روانی دشمن. ۲. اتخاذ رویکرد صبر و تقابل. ۳- آهنگ دعوت در سرزمینی دیگر ۴. تألیف قلوب غیرمسلمین (الکحیل، ۱۳۷۴ ش، ج ۱: ۱۹۴-۱)</p>		
<p>قریش به طعنه نام مبارک پیامبر (ص) را به جای "محمد"، "مذم" می خواندند و سپس آن بزرگوار را سب و هجو می کردند. (ابن هشام، ۱۴۱۲ ق، ج ۱: ۳۸۲) پیامبر (ص) در مقابل خیره سوری‌ها و اذیت و آزار قریش سعه صدر می کردند و با وجود رفتار ناپسند قریش همچنان آن‌ها را نصیحت می کرد و به رهایی از آنچه در آن گرفتار بودند فرامی خواندند. (همان، ۲۲ / ۲ و ۵۰) شاید هیچ برخورد تند و خشونت آمیز در ایام حضور در مکه از آن حضرت گزارش نشده است؛ آن حضرت حتی در مقابل اهانت‌هایی مانند پرتاب شکمه گوسفند و سنگ نیز رفتاری تند و خشن در پیش نمی گرفت. (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲: ۷۹) راجع به اخلاق اجتماعی آن حضرت باید گفت همواره ایشان به حسن خلق با مردم گذشت و مدارا و تواضع ملتزم بودند و در مقابل بدی‌های جاهلان سعه صدر می کرد و هیچ گاه مقابله به مثل نمی کرد و به دیگران ناسزا نمی گفت. صبر و گذشت ایشان زبان زد عام و خاص بود. (المنجمد معلوف، ۱۳۸۲، ص ۱)</p> <p>بدون تردید نرم خویی پیامبر رحمت (ص) در برابر ایذاء و آزار دشمنان، تأثیر فرهنگی و تبلیغی فراوان داشته و به گسترش و تقویت دعوت ایشان و امر دین کمک بسزایی داشته است. «ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا لِلَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَلِمَةٌ وَلِيَّ حَمِيمٌ» (فصلت / ۳۴) (بدی را با بهترین شیوه دفع کن، ناگاه کسی که میان تو و او دشمنی است چنان شود که گویی دوست نزدیک و صمیمی است).</p>	<p>- ۲ - سعه صدر و صبر پیامبر (ص)</p>	

<p>۳- استقامت در برابر فرهنگ خرافی و جاهلی</p>	<p>آئین عرب جاهلیت، مملو از خرافات و عقاید احمقانه و دور از منطق بود که در کتاب‌های تاریخ عرب جاهلی، مشروحاً آمده است. از طرفی دشمنان با دامن زدن به خرافات و شیوع آن در بین عموم مردم، به دنبال سوءاستفاده از جهل و نادانی مردم بوده‌اند تا بدین وسیله به خواسته‌های نامشروع خود برسند؛ اما با آمدن پیامبر رحمت (ص) و ایستادگی و مبارزه حضرت با افکار و عقاید جاهلی، امنیت روانی و خیروبرکت به آن‌ها مرحمت می‌شود. پیامبر (ص) به هنگام اعزاز معاذین جیل به یمن فرمود: «و امّت امر الجاهلیه لّما سنّه الاسلام» مسائل جاهلیت را از بین ببر، مگر آنچه را که اسلام آن را پایه‌گذاری کرده است. (مجلسی، ۱۳۱۵ ق، ج ۷۷: ۱۲۹)؛ پیامبر اسلام (ص) پسری به نام ابراهیم را در ۱۸ ماهگی از دست می‌دهد و آن روز تصادفاً خورشید هم گرفته بود. مسلمین خورشیدگرفتگی را به از دست رفتن پسر پیامبر (ص) پیوند می‌زنند، اما پیامبر (ص) صریحاً اعلام داشت که خورشیدگرفته است، اما هرگز به خاطر بچه من نبوده است؛ زیرا پیغمبر (ص) هرگز نمی‌خواست حتی برای هدایت مردم و پیشرفت اسلام هم از نقاط ضعف و جهالت جامعه استفاده کند، بلکه تلاش می‌نمود تا از نقاط قوت و علم و معرفت و بیداری مردم استفاده شود. (مطهری، ۱۴۰۰، ج ۱: ۷۳) این استقامت و تلاش بی‌وقفه پیامبر (ص) که به اضمحلال نظام جاهلی و شکست ارزش‌های حاکم بر آن منجر شد، جریان دوسویه بود. از یک‌سو باورهای ریشه‌دار و عادات ناپسند جهل را ویران می‌نمود و از سوی دیگر بر ویرانه‌های آن، ارزش‌ها، هنجارها و الگوهای هم‌نوا با ساخت جامعه‌ای اسلامی را فراهم ساخت. (جان احمدی، ۱۳۹۷، ج ۱: ۲۶)</p>
<p>۴- جهاد فرهنگی پیامبر (ص) به وسیله قرآن</p>	<p>قرآن به‌عنوان کتاب جهاد فرهنگی بر قلب مبارک ایشان نازل می‌گردد: «و جاهدکم به جهاداً کبیراً»؛ و به‌وسیله قرآن با آنان مبارزه کن، مبارزه بزرگی. (فرقان/۴۱) یعنی با تلاوت آیات قرآن و بیان حقایق قرآن حجت را بر آنان تمام کن و بر پایه‌های متزلزل اعتقاد پوشالی آنان و بر آن ویرانه، بنیان اعتقاد توحیدی را استوار و محکم بنا کن. (مکارم، ۱۳۸۵، ج ۱۵: ۱۲۱)</p>

جدول شماره ۲: استخراج مضامین پایه‌ای استقامت اقتصادی پیامبر اکرم (ص)

ردیف	مضامین پایه‌ای	متن نقلی و تاریخی
۱-	<p>– راهبرد اقتصادی پیامبر (ص) در محاصره شعب ابیطالب.</p> <p>– فعال نمودن ظرفیت‌های بالقوه</p>	<p>بعد از بعثت پیامبر اکرم (ص) اسلام هرروز گسترش می‌یافت. دشمنان برای مقابله با پیامبر اکرم (ص) هر نقشه‌ای داشتند به کار گرفتند، ولی در همه آن‌ها ناکام ماندند. آخرین حربه آن‌ها تحریم‌های همه‌جانبه بر علیه پیامبر (ص) و یارانش بود. پیامبر اکرم (ص) در آن شرایط بحرانی که همه مسلمانان در فشار معیشتی قرار داشتند، تمام تلاش خود را بکار بست و از تمامی ظرفیت‌های موجود استفاده کرد تا بتواند فشارها و سختی‌های معیشتی را بر مسلمانان کم کند. از این‌سو دیگر پیامبر (ص) بعد از آنکه مردم را از جهت روحی و روانی آماده استقامت کرد، از طریق امیرالمؤمنین علی ابن ابیطالب (ع) راه ارتباط با خارج شعب را پیدا کردند و از آن طریق و به کمک حضرت علی (ع)، کمک‌هایی به یارانش در محاصره شعب می‌شد. (مفید، ۱۴۱۴ ق، ج ۱: ۸۹). همچنین از ظرفیت مالی نزدیک‌ترین شخص به خود، یعنی حضرت خدیجه (س) استفاده کرد. حمایت اقتصادی سیاسی خدیجه در طول سه سال (سال هفتم تا دهم بعثت) از پیامبر (ص) و مسلمانان در سخت‌ترین شرایط اقتصادی، کلید شکست و خنثی‌سازی این تحریم و محاصره بود. (کاظمی، ۱۳۹۵: ۱۰۸). از طرفی پیامبر اکرم (ص) از ظرفیت عمومی خود جناب ابوطالب (ع) که از بزرگان قریش و صاحب نفوذ در مکه بود استفاده نمود. ابوطالب (ع) برای خنثی‌سازی تحریم‌ها در محاصره شعب ابیطالب، از نفوذ بالای خویش استفاده کرد و با هماهنگی و ارتباط‌گیری با خارج از شعب، آذوقه و مایحتاج ضروری را به شعب می‌رساند. (ابن‌هشام، ۱۴۱۲، ج ۸: ۱۲۹؛ ابن‌سعد، ۱۴۵۲، ج ۸: ۸۹۱؛ طبری، ۱۴۱۲، ج ۱: ۳) این یعنی اینکه پیامبر (ص) ساکت نماند تا ظلم وارد آمده را تحمل کند، بلکه با اتخاذ راهبرد فعال تلاش نمود تا فشارهای اقتصادی را خنثی کند.</p>
۲-	<p>– جهاد با مال و همدلی با مردم</p>	<p>پیامبر اکرم (ص) علاوه بر بهره‌گیری از ظرفیت‌های موجود، برای کاهش فشارها و خنثی‌سازی تحریم‌ها، از دارایی‌ها و اموال شخصی خودشان در این راه دریغ نکردند و ثروت خود را برای تأمین نیازمندی‌های همراهان‌شان در محاصره شعب ابیطالب خرج کردند. نکته مهم دیگر اینکه پیامبر (ص) در این راه با مردم همراهی و همدلی نمود و این‌گونه نبود که خود و خانواده‌اش را در جای امنی قرار داده و از مردم تحمل سختی‌ها را طلب کند! این یعنی پیامبر در آن روزگار رهبری می‌کرد و خود در خط مقدم</p>

<p>قرار داشت؛ نه اینکه از دور مدیریت نماید. از آنجاکه پیامبر همدل و هم‌زبان با مردم بود، بر دل‌ها رهبری می‌کرد و حمایت مردم از او لسانی و ظاهری نبود؛ بنابراین می‌بینیم مردم هم در آن شرایط بسیار طاقت‌فرسا و سخت تا پای جان در کنار پیامبر (ص) استقامت می‌کنند و خسته و سست نمی‌شوند. (البلاذری ۱۴۱۷، ج ۱: ۲۶۱)</p>		
<p>غزوه خندق یا غزوه احزاب از غزوات پیامبر که در سال پنجم هجری قمری رخ داد. این جنگ با توطئه قبیله بنی نضیر آغاز شد و قریش با تمام متحدان خود برای ریشه‌کن کردن اسلام هم‌داستان شدند. (العاملی، ۱۴۲۶ ق، ص ۱۵۷)</p> <p>تهدیدهای مختلف از جمله تهدید نظامی، روانی و اقتصادی، توأمان در این جنگ ایجاد شده بود و پیامبر اکرم (ص) در مقابله با این تهدیدها، راهبردهای متناسب را اتخاذ نمودند. (واقدی، ۱۳۶۹، ج ۱: ۳۷۰)</p>	<p>۳- راهبرد اقتصادی پیامبر در جنگ احزاب</p>	
<p>سپاه احزاب هنگامی به مدینه رسیدند که هیچ‌گونه زراعتی باقی نمانده بود و به تدبیر پیامبر اکرم (ص) مردم یک ماه قبل از آن، کشت خود را درو و محصول و کاه خود را جمع‌آوری کرده بودند و هنگام ورود ایشان، مدینه نیز خالی از مواد غذایی بود و بر اثر نباریدن باران، خشک شده بود. از سوی دیگر علف موجود روی زمین، تکافوی ایشان را نمی‌داد؛ چنانکه شتران آن‌ها از شدت لاغری مشرف به مرگ بودند و بدین‌وسیله پس از چندی از توان دشمن برای ادامه محاصره کاسته شد. (واقدی، ۱۳۶۹ ش، ج ۱: ۳۳)</p>	<p>۴- تضعیف قوای اقتصادی دشمن برای خنثی‌سازی تهدید</p>	
<p>رسول اکرم (ص) با ارسال مأموران و مخبران مسلمان به نقاط مختلف، از هرگونه خطر احتمالی آگاه می‌شد. خبر جنگ احزاب نیز از قبل پیش‌بینی و وعده داده شده بود و برای مسلمندان غیرمنتظره نبود؛ بنابراین تدابیر لازم و اقدامات پیش‌دستانه توسط پیامبر اکرم (ص) و یارانش برای ذخیره‌سازی کالاهای اساسی و اقدامات دیگر صورت پذیرفته بود. (یعقوبی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۴۱۰- واقدی، ۱۳۶۹: ۳۳۴-۳۳۳، طباطبایی، ۱۳۷۴: ۴۳۴)</p>	<p>۵- رصد تهدید اقتصادی و اقدامات پیش‌دستانه</p>	

جدول شماره ۳: استخراج مضامین پایه‌ای استقامت اجتماعی پیامبر اکرم (ص)

ردیف	مضامین پایه‌ای	متن نقلی و تاریخی
۱-	همسو کردن مردم جهت استقامت اجتماعی توسط پیامبر اکرم (ص)	یکی از تکالیف بسیار سنگینی که خداوند متعال بر دوش پیامبران و از جمله پیامبر اکرم (ص) قرار داده است، این است که علاوه بر استقامت شخص رسول اکرم (ص)، از او خواسته شده است که عموم مردم را هم دعوت به استقامت اجتماعی کند. «فَاسْتَقِمْ كَمَا أَمَرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» (هود/ ۱۱۲) این آیه شریفه تأکید بر ضرورت استقامت اجتماعی دارد و خداوند متعال از نبی مکرم (ص) می‌خواهد هم خودش در راه حق استقامت کند و هم قومش را در مسیر استقامت قرار دهد که این آیه بر پیامبر (ص) سخت آمد. (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶، ق، ج ۱۴: ۱۸۰)
۲-	ثقات دعوت مردم به استقامت توسط پیامبر (ص)	در این آیه، استقامت بر شخص پیامبر (ص) چندان سنگین نیامد، چرا که پیامبر از همان ابتدا مأمور به صبر و استقامت بود، لکن آنچه برای پیامبر (ص) سنگین آمد، قرار دادن قوم در ریل و مسیر استقامت اجتماعی و همسو کردن آن‌ها در مسیر ایستادگی بود. (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶، ق، ج ۱۴: ۱۸۰) و این همان آیه‌ای است که به طوری که در حدیث آمده رسول خدا (ص) فرمود: «شَيَّبَتْنِي سُورَةُ الْهُودِ» این سوره (آیه) مرا پیر کرد. (صدوق، ۱۴۱۳، ق، ج ۱: ۱۹۹) همچنین از ابن عباس در تفسیر این آیه چنین نقل شده است که هیچ آیه‌ای بر پیغمبر (ص) شدیدتر و دشوارتر از این آیه نبود. (مکارم، ۱۳۸۵، ش، ج ۹: ۴) در روایاتی از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است که بعد از نزول این آیه ایشان فرمودند: «فَشَدُّوا عَقْدَ الْمَآرِزِ، وَ اطْوَوْا فُضُولَ الْخَوَاصِرِ» دامن به کمر بزنید، کمرها را محکم کنید که وقت مجاهدت است. (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶: ۷۹)
۳-	- ارتباطات چهره به چهره و گروهی پیامبر اکرم (ص)	پیامبر گرامی اسلام (ص) در ابتدا به صورت چهره به چهره و مخفی با افراد ارتباط برقرار می‌کردند. دومین مرحله دعوت پیامبر (ص) مرحله گسترش دعوت و روی آوردن پیامبر (ص) به شیوه‌ی ارتباط گروهی بود که معمولاً مرحله علنی شدن نامیده می‌شود. (ابن هشام، ۱۴۱۲، ق، ج ۱: ۲۶۳). معروف است که در آستانه گسترده‌تر شدن دعوت پیامبر (ص)، آیه زیر خطاب به پیامبر (ص) نازل شد: «وَ أَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ...» (شعرا/ ۲۱۴) (و نزدیکان خود را انداز کن)؛ ملاقات‌های خصوصی رسول گرامی (ص) پیش از دعوت عمومی و فعالیت‌های خستگی‌ناپذیر آن حضرت و پس از ندای عمومی، سبب شد که صفی فشرده از مسلمانان، در برابر صف‌های کفر و بت‌پرستی پدید آید؛ کسانی که پیش از دعوت همگانی، در

<p>حوزه سرّی اسلام و ایمان وارد شده بودند، با افراد تازه مسلمان که پس از اعلان نبوت، دعوت او را لبیک گفته بودند، آشنایی کامل پیدا کردند و زنگ‌های خطر در تمام محافل کفر و شرک مکه به صدا در آمد. علت ترس آنان این بود که اعضای این نهضت از یک قبیله نبودند، بلکه از هر قبیله‌ای تعدادی به اسلام گرایش پیدا کرده بودند و از این جهت تقابل با چنین گروهی کار آسانی برای دشمنان نبود؛ بنابراین سران قریش تصمیم گرفتند که اساس این حزب و بنیان‌گذار این مکتب، یعنی پیامبر (ص) را به روش‌های مختلف از بین ببرند. (سبحانی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۵۸)</p>		
<p>ادوارد گیبون بزرگ‌ترین تاریخ‌دان انگلیسی می‌گوید: بزرگ‌ترین عامل کامیابی پیامبر در زندگی و رسالتش نیرو و قدرت ارتباطی و اجتماعی مخلصانه او بود نه زور و قدرت ضربه و شمشیر وی. (ادوارد گیبون، ۱۸۳۸ م، ج ۵: ۳۳۷)</p> <p>از مهم‌ترین ویژگی‌های مرحله اجتماعی از دعوت پیامبر (ص) که ارتباط مستقیم با عموم مردم بود، در اصل درافتادن با نظام اجتماعی فاسد حاکم بر مکه بود که در نتیجه مشرکان نیز از ترس به خطر افتادن و از دست رفتن موقعیت و امتیازهای اجتماعی‌شان، رفته‌رفته به فکر مقابله با پیامبر (ص) و دعوت او افتادند. اخبار تکان‌دهنده‌ای درباره آزار و شکنجه تازه‌مسلمانان از سوی مشرکان قریش در این دوره در دست می‌باشد. (ابن سعد، ۱۴۵۲ ق، ج ۳: ۲۳۳)</p>	<p>تعامل و ارتباط سازنده پیامبر (ص) با مردم، سبب درافتادن نظام طاغوت با شخص ایشان</p>	<p>۴-</p>
<p>غیر از شخص پیامبر (ص) که در این راه سخت و آزاردهنده استقامت می‌کرد، ایشان از تازه‌مسلمانان هم می‌خواست تا در این مسیر استقامت کنند و از مسیر حق کوتاه نیایند. مشرکان زره آهنی بر اندام مسلمانان می‌پوشانیدند و آن‌ها را در این وضعیت در آفتاب داغ نگاه می‌داشتند. سمیه مادر عمر زبیر شکنجه و با ضربه خنجر (حربه) ابوسفیان به شهادت رسید. بلال حبشی را افزون بر شکنجه‌های متعارف، به جوانان می‌سپردند و آن‌ها او را در دره‌های اطراف مکه می‌گرداندند و او همچنان آحد آحد می‌گفت. (حاکم نیشابوری، ۱۴۳۵ ق، ج ۳: ۲۸۴) شخصیت پیامبر (ص) به‌گونه‌ای بود که احترام و اعتماد مردم را بر اساس مجاهدت‌های دینی و خصال خوب هم چون شهامت، استقامت، قدرت تصمیم و استحکام در رفتار توأم با سخاوت جلب می‌کرد. (مونتگمری وات، ج ۱: ۲۹۶-۲۹۴)</p>	<p>استقامت پیامبر (ص) و ترغیب یارانش برای استقامت در راه حق و تحمل سختی‌ها</p>	<p>۵-</p>

۶-	تقویت انسجام درونی و اتحاد بین مسلمانان توسط پیامبر (ص)	قریش در پی ناکام ماندن در مواجهه با هجرت به حبشه، بر سخت‌گیری‌های خود در داخل مکه بر علیه مسلمانان افزود و پیمانی برای تحریم مسلمانان در تمامی روابط مهم اجتماعی منعقد ساخت و به‌خصوص پس از رحلت ابوطالب و خدیجه در سال دهم بعثت، بر شدت آزار خود نسبت به شخص پیامبر (ص) افزود؛ اما پیامبر (ص) این مرحله دشوار دعوت را نیز با تقویت انسجام درونی مسلمانان و انتقال و گرد هم آوردن و ایجاد اتحاد بین آن‌ها پشت سر گذاشت. (ابن کثیر، ۱۹۶۶ م، ج ۳: ۱۳۴)
----	---	--

جدول شماره ۴: استخراج مضامین پایه‌ای استقامت سیاسی پیامبر اکرم (ص)

۱-	سیاست عدم سازش و تبعیت از طاغوت‌ها	«فَاسْتَقِمْ كَمَا أَمَرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ» (شوری / ۱۵) این آیه استقامت پیامبر (ص) را به نوعی با تبعیت نکردن از دشمنان پیوند زده است و در شان نزول این آیه گفته‌اند: ولید بن مغیره که شخص سرمایه‌داری بود به حضرت گفت: از این دعوت خود برگرد و از آیین ما پیروی کن تا نصف اموال خود را به تو بخشم. این آیه نازل شد و پیامبر (ص) را امر به استقامت نمود. (حسینی شاه‌العظیمی، ۱۳۶۳ ش، ج ۱: ۴۰۷)
۲-	سیاست غلظت و شدت در برابر طاغوت‌ها	سیاست فشار حداکثری مشرکین مکه و منافقین در مدینه در برابر پیامبر (ص)، نه تنها سبب نشد که ایشان از عملکرد و موضعشان کوتاه نیایند و سست نشوند، بلکه رویکرد ایشان در مقابل کفار غلیظ‌تر، شدیدتر و عزتمندانه‌تر شد. «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ وَاوَاهِمْ جَهَنَّمَ» (توبه/۷۳) (ای پیامبر با کافران و منافقان بستیز و بر آنان سخت بگیر و جایگاه آنها جهنم و بد سرانجامی است.)
۳-	هجرت پیامبر (ص)، سیاستی راهبردی در براندازی دشمنان	استقامت پیامبر (ص) لزوماً به معنای ایستادن و توقف در یک موضع خاص زمانی و مکانی نبوده است. وقتی پیامبر اکرم (ص) زیر بار قوانین و ساختارهای طاغوت‌ها نرفتند، آن‌ها عرصه را بر ایشان تنگ کرده و در این شرایط نبی مکرم (ص) برای تغییر وضعیت و بهتر شدن اوضاع، سیاست هجرت از مکه به مدینه را بکار بستند تا با تغییر وضعیت و تقویت عده و عده بتوانند بهتر در برابر دشمنان استقامت کنند. از این گذشته، مردم مدینه خودشان از پیامبر (ص) دعوت کردند تا به این شهر هجرت کند و با او در عقبه منی بیعت کردند و به‌نوعی مقدمات تشکیل حکومت اسلامی در مدینه و برپیده شدن سیطره دشمنان فراهم شد. (ابن هشام، ۱۴۱۲، ج ۱: ۴۴۲)
۴-	راهبرد استقامت در راه توحید و	در آیه ۶ از سوره مبارکه فصلت خداوند متعال خطاب به پیامبر اکرم (ص) در باب امر به استقامت در راه توحید و عبودیت می‌فرماید: «يُوحَىٰ إِلَيْكَ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّكَ أَمْرٌ بِالْحَقِّ وَإِلَهُ إِلَهُكُمْ وَإِلَهُكُمْ إِلَهُ وَاحِدٌ فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ» به من وحی شده است که همانا خدای شما خدای

<p>اجتناب از طاغوت‌ها</p>	<p>واحد است، پس در راه او (توحید) استقامت کنید. (فصلت، ۶) و پیامبر اکرم (ص) برای همین هدف یعنی: حاکم شدن ارزش‌های توحیدی و الهی در جامعه بشری، در مقابل دشمنان استقامت کردند و در برابر طاغوت‌هایی که به طریقی مانع از محقق شدن، این هدف (حاکم شدن توحید) بودند، قیام کردند. اجتناب از طاغوت یعنی: دوری از همه ظالمان، همه پادشاهان خبیث و زیاده‌طلب، دشمنان اسلام و همه شیاطین می‌باشد (طبری، ۱۴۱۲، ج ۱۴، ص ۷۱) و "مراد از عبادت طاغوت نیز که مورد نهی واقع شده است، و پیامبر(ص) اجتناب از آن داشتند، یعنی هر نوع خضوع و انقیاد در برابر ظالم است؛ چراکه اصل عبودیت خضوع و ذل است". (اراکي، ۱۴۲۵، ص ۶۴- جوادى آملی، ۱۳۹۴)</p>
<p>۵- عدم رکون و تکیه بر طاغوت‌ها</p>	<p>یکی از اساسی‌ترین راهبردهای نبی مکرم (ص) در برابر ظالمان و قدرت‌های ستمگر، عدم گرایش و اعتماد به آن‌ها می‌باشد. در آیه ۱۱۲ سوره مبارکه هود، پس از آنکه خداوند متعال به پیامبر اسلام و مؤمنین امر به استقامت می‌کند، بلافاصله در آیه بعدش، استقامت را تشریح می‌کند و یکی از مصادیق مهم استقامت در برابر دشمن را، تکیه نکردن و عدم اعتماد به ظالمان می‌داند و جزای کسانی را که به طاغوت‌ها تکیه می‌کنند، آتش جهنم می‌داند. «وَلَا تَرْكُنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ وَ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءٍ ثُمَّ لَا تُنصَرُونَ» (هود/۱۱۳) قابل توجه است که «رکون» به معنی تکیه بر شخص یا مکتب و یا چیزی است با قبول، تائید و محبت آن که نقطه مقابل آن نفرت داشتن است. (طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۵ ص ۱۹۹)</p>

بنابراین استقامت پیامبر اکرم (ص) در برابر طاغوت‌ها به معنای پذیرش ظلم و انفعال نبوده است؛ بلکه به معنای پویایی و تحرک هوشمندانه و اتخاذ راهبردهای متناسب با نوع تهدید بوده است.

- تبدیل مضامین پایه به مضامین فراگیر:

در این مرحله از تحلیل مضمون، با بررسی دقیق‌تر و دسته‌بندی مضامین پایه بر مبنای محتوا، تلاش می‌کنیم تا به مضمون‌های فراگیر دست‌یابیم که در جدول ذیل این مضمون‌ها استخراج و مشخص شده است.

جدول شماره ۵: تبدیل مضامین پایه‌ای استقامت پیامبر اکرم (ص) به مضامین سازمان دهنده و فراگیر

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر	استناد قرآنی
۱-	مبارزه با فرهنگ جاهلیت	اهمیت استقامت فرهنگی، از این جهت	شناخت صحیح و منطقی از توطئه دشمن و اتخاذ رویکرد منطقی	نحل: ۵۸، زخرف: ۱۷
۲-	تغییر نگرش‌ها و باورهای غلط	است که عامل ریشه کن شدن عادت‌های ناپسند و حاکم شدن امنیت روحی و روانی در جامعه می‌باشد.	متناسب با نوع تهدید	ال عمران: ۱۰۳
۳-	ایستادگی در مقابل سوءاستفاده طاغوت‌ها از جهل مردم			صف: ۹
۴-	جهل زدایی			ال عمران: ۱۶۴
۵-	جهاد بصیرت افزایی و ارتقاء آگاهی‌های عمومی	تبیین حقایق و روشنگری در میان مردم به همراه حسن خلق، سبب بر ملا شدن خدعه و حيله دشمنان شده و راه نفوذ آن‌ها را می‌بندد و پایداری در برابر آن‌ها را افزایش می‌دهد.		نحل: ۴۴
۶-	ایستادگی در مقابل جنگ تبلیغاتی دشمن			زخرف: ۸۹
۷-	مانع شدن از راه نفوذ جنگ روانی دشمن.			توبه: ۷۳
۸-	صبر و خلق کریمانه، عامل تقویت و نفوذ اسلام و دفع فتنه دشمن			قلم: ۴، ال عمران: ۱۵۹
۹-	قرآن کتاب جهاد فرهنگی و مبارزه پیامبر (ص) با طاغوت‌ها			بقره: ۲۳، فرقان: ۴۱
۱۰-	مدیریت تهدید اقتصادی شعب ابیطالب با رویکرد استقامت اقتصادی پایدار	خنثی‌سازی تهدیدات اقتصادی شعب ابیطالب با	نفی انفعال و خودباختگی در برابر فشارهای	توبه: ۴۱

بقره: ۲۱۸	اقتصادی و شرطی دشمن، برای زمین گیر کردن مسلمانان	رویکرد درون سازی و تقویت ظرفیت‌های داخلی و مدیریت جهادی و میدانی شخص پیامبر (ص)	۱۱- به فعلیت رساندن ظرفیت‌های اقتصادی بالقوه در شعب ابیطالب	۱۲- دور زدن تحریم‌های اقتصادی شعب ابیطالب با استفاده از نفوذ بالای جناب ابوطالب، ظرفیت مالی حضرت خدیجه و ظرفیت اجرایی حضرت علی (ع)	
توبه: ۱۲۸			۱۳- هم‌زبانی و همدلی با مردم در مشکلات اقتصادی و مدیریت بر دل‌ها	۱۴- حضور فعال در خط مقدم مشکلات اقتصادی و جهاد با مال و جان	
نساء: ۹۵			ضرورت کاردانش محور در حوزه اقتصادی با محوریت اقتصاد مقاومتی	۱۵- تضعیف قوای اقتصادی دشمن در جنگ احزاب، با مدیریت مدبرانه و هوشمندانه	۱۶- ذخیره‌سازی کالاهای راهبردی و استراتژیک
احزاب: ۲۱، ۲۲				۱۷- رصد تهدید اقتصادی پیش رو، وضعیت سنجی از وضع موجود و اقدام پیش‌دستانه متناسب با نوع تهدید	۱۸- همسو کردن مردم برای استقامت اجتماعی در برابر طاغوت‌ها
اعراف: ۳۱	۱۹- گرایش‌ها و تعلقات مادی مردمی، مانع و سد بزرگ	۱۹- گرایش‌ها و تعلقات مادی مردمی، مانع و سد بزرگ			
مائده: ۳۵	اهمیت شبکه‌سازی و	پیامبر اکرم (ص)، به هر میزان هم که			
هود: ۱۱۲					
توبه: ۲۴					

	کادر سازی و انجام کار	از برجستگی های استقامتی برخوردار	برای استقامت اجتماعی در برابر طاغوت‌ها	
انعام: ۳۵	تشکیلاتی در بخش‌های مختلف	باشد، باز هم برای مقابله با طاغوت‌ها نیاز به مقاومت	۲۰- ثقلت دعوت مردم به استقامت توسط پیامبر (ص)	
ال عمران: ۱۰۳	حکومت اسلامی، در راستای تشکیل تمدن نوین اسلامی	مردمی داشته و به‌تنهایی نمی‌تواند در برابر طاغوت‌ها استقامت کند.	۲۱- اتحاد و انسجام جمعی مسلمانان عامل ارتقاء استقامت و شکست طاغوت‌ها	
صف: ۴			۲۲- تقویت بنیه درونی مسلمانان و نفوذناپذیری آن‌ها به‌واسطه استقامت اجتماعی	
مائده: ۲			۲۳- تعاون و همکاری اجتماعی در کارهای نیک، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر	
شعراء: ۲۱۴			۲۴- ارتباطات چهره به چهره و گروهی پیامبر اکرم (ص)	
انعام: ۱۱۲، صف: ۸، فرقان: ۳۱			۲۵- تعامل و ارتباط سازنده پیامبر (ص) با مردم، سبب درافتادن نظام طاغوت با شخص ایشان	
جن: ۱۶، فصلت: ۳۰			۲۶- ترغیب و تشویق مسلمانان، به استقامت در راه حق و بشارت به استقامت کنندگان	
ممتحنه: ۴، احزاب: ۲۱			۲۷- الگو بودن استقامتی پیامبر اکرم (ص) و حضرت ابراهیم (ع) عامل ارتقاء استقامت اجتماعی	
بقره: ۲۴۹، ال عمران: ۱۲۳			۲۸- استقامت اجتماعی عامل جلب نصرت الهی	
احزاب: ۴۸، شوری: ۱۵		ضرورت بررسی و رصد توطئه‌های	۲۹- سیاست عدم سازش و تبعیت از طاغوت‌ها	

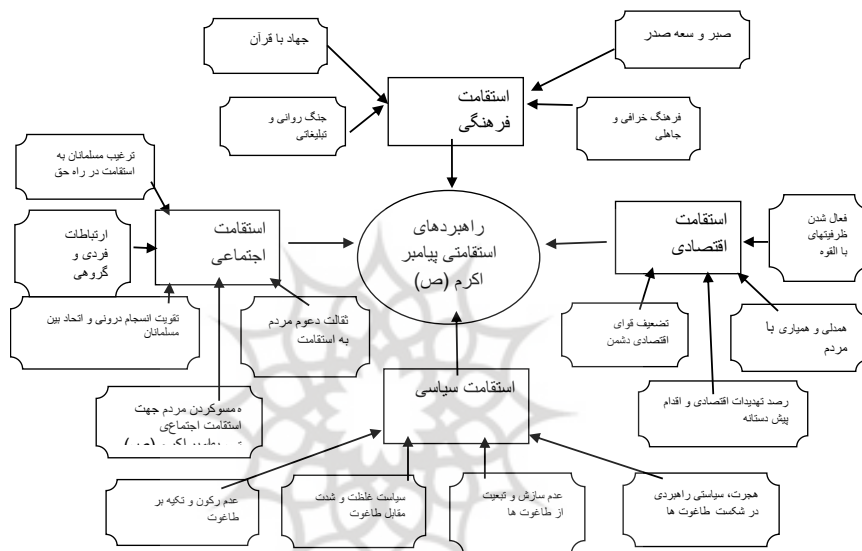
بقره: ۱۲۰	لزوم اتقان و استحکام در برابر طاغوت	دشمنان و اتخاذ رویکرد عزتمندانه و اقتدارمندانه در برابر آنها و اجتناب از سیاست‌های دو پهلو و ذلیلانه	۳۰- راضی نشدن طاغوت‌ها از پیامبر (ص)، مگر به تبعیت پیامبر از آنها
بقره: ۲۱۷			۳۱- پیکار دائمی دشمنان با مسلمانان تا محو و نابودی کامل مکتب
فتح: ۲۹، توبه: ۷۳			۳۲- سیاست غلظت و شدت در برابر دشمنان اسلام
هود: ۱۱۳			۳۳- سیاست عدم رکون و تکیه بر طاغوت‌ها
نساء: ۱۴۱			۳۴- قانده نفی سبیل سیاسی راهبردی در مقابل طاغوت‌ها
اسراء: ۷۵			۳۵- تمایل به طاغوت‌ها، سبب ذلت در دنیا و عدم نصرت الهی در آخرت
نساء: ۱۰۰، توبه: ۴۰			۳۶- هجرت پیامبر (ص) سیاستی راهبردی در شکست طاغوت‌ها و مقدمات تشکیل حکومت اسلامی

بر اساس تحلیل مضمون شبکه‌ای راهبردهای استقامتی نبی مکرم (ص) که مبتنی بر سیره ایشان می‌باشد، با شاخص‌هایی همچون «اهمیت جایگاه استقامت در سیره پیامبر (ص)، برای رشد و تعالی نظام اجتماعی»، «توجه به فرهنگ‌سازی مقاومت به‌عنوان یک اصل مبنایی در حکومت اسلامی»، «نفی انفعال و خودباختگی در مقابل هجمه‌های گسترده و همه‌جانبه طاغوت‌ها»، «شناسایی توطئه‌های مختلف دشمن و ارائه راه‌کار در راستای خنثی‌سازی آنها»، «هم‌افزا نمودن ظرفیت‌های موجود در جهت استقامت در راه ارزش‌های الهی و انسانی» و مواردی از این قبیل، فصل‌بندی شده و یک نظام ساختاری منسجم را تولید کرده است. بررسی و شناخت این شاخص‌ها در منظومه فکری و عملی پیامبر (ص)، نشانگر رویکرد ایشان به تثبیت نظام معنایی منطبق با الگوی فکری حکومت اسلامی، حفظ انسجام هویتی و مقتدرانه جامعه اسلامی، تداوم شاکله آرمان‌های اسلامی در حوزه

اجتماعی به‌طور اعم و در زمینه استقامت به‌طور اخص و در نتیجه حفظ و تقویت هژمونی مبانی اسلامی است.
در ذیل، الگوی تصویری از تارنمای شبکه‌ای مضامین استقامت پیامبر اکرم (ص) ترسیم شده است.

مدل شماره ۱: شبکه مضمونی راهبردهای استقامتی پیامبر اکرم (ص)

۵-۱- بحث

پژوهش‌های پیشین انجام‌شده در موضوع مقاومت پیامبر اکرم، عمدتاً به توصیف و تحلیل جنبه نظامی مقاومت پرداخته‌اند و راهبردهای استقامتی پیامبر (ص) در زمینه‌های مختلف و به‌طور یکجا مورد توجه قرار نگرفته است.
این موضوع از آن‌رو واجد اهمیت است که دشمنان انقلاب اسلامی، بعد از دفاع مقدس و ناکامی آن‌ها در جنگ نظامی، در سالیان اخیر و در ادوار مختلف، رو به جنگ ترکیبی آورده و در زمینه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی حمله‌های سنگینی را به جمهوری اسلامی وارد ساخته‌اند. بنابراین لازم و ضروری بود تا الگویی تمام‌عیار از رویکردهای استقامتی پیامبر خاتم (ص) در مقابل دشمنان ارائه شود تا بدین‌وسیله خط و مشی و روش مقابله در برابر طاغوت‌های زمان مشخص گردد. پیامبر اکرم (ص) یک هدف

را به‌عنوان یک راهبرد اصلی و خدشه‌ناپذیر دنبال می‌کردند و فلسفه اصلی استقامت ایشان بر این محور بوده است و آن عبارت است از توحید مداری و حاکمیت توحید در همه شئون زندگی بشری که درواقع این اصل تنها منحصر به یک‌گونه خاصی از استقامت پیامبر (ص) نبوده و در تمامی عرصه‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی به‌عنوان یک اصل محوری و مشترک سایه افکنده است - نکته مهم دیگر اینکه اتخاذ رویکرد استقامتی پیامبر اکرم (ص) منوط به شرایط و موقعیت زمانی، مکانی، نوع تهدیدات و طاغوت‌ها و از همه مهم‌تر ظرفیت سنجی جامعه برای پذیرش آن راهبرد استقامتی، الزاماً به یک‌شکل نبوده است؛ به‌عنوان نمونه در شرایطی که مشکلات اقتصادی جامعه مسلمین را تهدید می‌کرد، راهبرد استقامتی ایشان متناسب با نوع تهدید، اقتصادی بوده است؛ بنابراین از آنجایی که نبی مکرم (ص) شناخت صحیح و درک منطقی از موقعیت پیرامونی خود داشته‌اند و تمامی جوانب را مورد تحلیل و بررسی قرار می‌دادند، رویکرد استقامتی خود را متناسب با شرایط و آسیب‌ها بر می‌گزیدند و از این‌رو اختلاف در رویکرد استقامتی ایشان از روی سلیقه و میل شخصی نبوده است.

۵-۲- نتیجه‌گیری

در این پژوهش تلاش شد ضمن مطالعه نگرش‌های مختلف اعتقادی به مساله استقامت و نیز بررسی پیوندهای آن با تحلیل مضامین مجموعه آیات و سیره نبی اسلام (ص) در این زمینه، راهبردها و شیوه‌های استقامتی در این موضوع از منظر قرآن و سنت، استخراج شود. اصلی‌ترین مضامین در بین ۳۶ مضمون پایه، عبارت از مضمون جهل زدایی و بصیرت‌افزایی در بین مؤلفه‌های فرهنگی، مضمون اقتصاد مقاومتی و به فعلیت رساندن ظرفیت‌های اقتصادی بالقوه در بین مؤلفه‌های اقتصادی، تقویت بنیه درونی و انسجام بین مسلمانان در بین مؤلفه‌های اجتماعی و مضمون طاغوت ستیزی در بین مؤلفه‌های سیاسی می‌باشد. در این میان مساله توحید از محورهای اصلی این مضامین بوده و دارای اهمیت فوق‌العاده‌ای است، به‌گونه‌ای که هدف اصلی و اساس حرکت و بعثت انبیا می‌باشد. تمام مجاهدت‌ها و تلاش‌های گوناگون پیامبر اکرم (ص) در عرصه‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی برمدار توحید و حاکم نمودن باورهای توحیدی در اجتماع بوده است.

مسئله دیگر اینکه سیاست‌های طاغوت‌ها و دشمنان دین در هر عصری بر این اساس بوده است که با تهدیدات مختلف و فشار بر روی اولیاء الهی آن‌ها را از استقامت در مسیر حق منصرف کنند و به انزوا بکشانند که باید گفت این سیاست آن‌ها با شکست مواجه شد، چراکه پیامبر اکرم (ص) این تهدیدها را با تدبیر حکیمانه خود تبدیل به فرصت نمودند و نه تنها منفعل و سست نشدند، بلکه با صلابت و اقتدار کامل درصحنه حاضر شدند و با اتخاذ رویکرد

استقامتی متناسب با هر موقعیت، باعث زنده شدن و احیاء ارزش‌های انسانی و الهی در آن زمان بوده و سبب تضعیف و از بین رفتن راهبرد طاغوت‌ها و سیاست‌های ظالمانه آن‌ها شده است.

از سوی دیگر تحلیل مضامین شبکه‌ای رویکرد نبی مکرم (ص) درباره استقامت نشان داد که ایشان همواره ضمن تأکید بر حفظ هویت اسلامی و مرعوب نشدن در مقابل طاغوت‌ها و تهدیدات آن‌ها، تجربه تاریخی به‌یادماندنی در سازگاری میان استقامت در مقابل دشمنان و به‌واسطه آن رشد و ارتقاء سیاسی و اجتماعی اسلام را، برای نسل‌های آتی به جا گذاشتند و این ایستادگی را مصداق آشکار نگاه عزت‌آفرین اسلام به مسلمانان می‌دانستند. بنابراین شناخت و به‌کارگیری سیره استقامتی پیامبر (ص) و فرهنگ‌سازی آن در جامعه کنونی، می‌تواند نسخه شفابخش بسیاری از معضلات اجتماعی و سیاسی باشد و مسلمانان را از هرگونه تعرض به مرزهای مادی و معنوی توسط دشمنان مصون دارد.

۵-۳- پیشنهادها

الف) پیشنهادهای پژوهشی:

- تبیین دیدگاه برآمده از این سیره نبوی در خصوص راهبردهای استقامتی در مقابل دشمنان، افقی جدید پیش روی پژوهشگران این حوزه می‌گشاید. اگرچه بیان تمامی نتایج روش‌شناختی و محتوایی این نگاه از حوصله مقاله خارج است، لیکن پیشنهاد می‌شود در راستای شناخت دقیق‌تر و کامل‌تر آنچه از استقامت نبوی در این مقاله بیان شد، در پژوهش‌های آتی هر یک از راهبردهای فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی پیامبر (ص)، به‌طور مستقل و مجزا موردبررسی و زوایای مختلف آن تبیین گردد.

پیشنهاد می‌گردد موضوعات ذیل به‌عنوان زمینه‌ی پژوهشی در دستور کار پژوهش‌های بعدی قرار گیرند:

۱. ضرورت استقامت اجتماعی و الزامات محقق شدن آن بر اساس سیره نبوی و مبانی قرآنی
۲. تأثیرات استقامت فرهنگی پیامبر (ص)، بر رشد و شکوفایی استعدادها و جامعه اسلامی
۳. شاخص‌های ارتقاء استقامت انسان در مقابل طاغوت، با رویکرد سیاسی و تاریخی

ب) پیشنهادهای اجرایی:

- با توجه به نقش محوری دانشگاه‌ها در تربیت نسل جوان کشور، به‌منظور ارائه یک متن جامع از راهبردهای مقاومتی پیامبر (ص) و جهاد ترکیبی ایشان در بخش‌های مختلف، این مطالعه مورد دقت و تکمیل قرار گیرد و در سرفصل‌های آموزشی دانشگاه‌ها مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

- طراحی و اجرای کارگاه‌ها و همایش‌های علمی در راستای بسط و توسعه فرهنگ استقامت به‌منظور گفتمان سازی آن در بخش‌های مختلف مدیریتی کشور، صورت پذیرد.

- استفاده از ابزار هنر که متناسب با سلیقه نسل جوان باشد، می‌تواند تأثیر بسزایی در نهادینه‌سازی فرهنگ استقامت، داشته باشد.

- جریان سازی از سیره استقامتی پیامبر اکرم (ص) و تبدیل آن به گفتمان مقاومت در بین آحاد مختلف جامعه، به‌عنوان الگویی سازنده و بی‌نظیر، کمک خواهد کرد تا سطح اعتماد اجتماعی در جامعه افزایش یابد. از یک‌سو انگیزه مردم را برای مشارکت در انجمن‌های داوطلبانه و نیز رویدادهای سیاسی افزایش می‌دهد و از سوی دیگر به توسعه و تحکیم روابط و پیوندهای اجتماعی برای مقابله با جنگ ترکیبی دشمنان کمک می‌کند که نقش مهمی در ارتقاء روحیه ایستادگی افراد دارد. در این راستا یکی از اقدامات مؤثر، برگزاری کرسی‌های آزاداندیشی در مراکز دانشگاهی و گفتمان سازی فرهنگ مقاومت توسط مجموعه‌های فرهنگی در دانشگاه‌ها می‌باشد که به رونق و ترویج جریان مقاومت کمک شایانی خواهد کرد.

- به‌منظور افزایش باور و اعتقاد مدیران و مسئولین به مسأله استقامت و راهبردهای مختلف آن، پیشنهاد می‌شود دستورالعمل اجرایی استقامت محور مدیران در سطوح متعدد کشور تهیه و در اختیارشان قرار گیرد.

محدودیت‌ها:

علی‌رغم بسترها و ظرفیت‌های بسیار گسترده‌ای که در نظام جمهوری اسلامی برای تقویت و ترویج فرهنگ استقامت و جریان سازی آن در بین اقشار مختلف وجود دارد، اما متأسفانه مهم‌ترین مانع و محدودیت آن، عدم اعتقاد و باور قلبی برخی از مسئولین و دست‌اندرکاران، به تفکر و جریان مقاومت می‌باشد و این نوع رویکرد سبب می‌شود برای رسیدن به هدف با چالش مواجه شویم.

۶- منابع و مأخذ

۱-۶- منابع فارسی و عربی

مقاله‌ها

قرآن کریم

* نهج البلاغه

۱- ابن سعد، محمد بن سعد (۱۴۵۲ ق)، الطبقات الکبری، بیروت: دار احیاء التراث العربی

۲- ابن کثیر، ابوالفداء (۱۹۶۶ م)، البدایه و النهایه. بیروت: مکتبه المعارف

- ۳- ابن هشام، عبدالملک (۱۴۱۲ ق)، *السیره النبویه*، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی
- ۴- اراکی، محسن (۱۴۲۵ ق)، *نظریه الحکم فی الاسلام*، قم: مجمع اندیشه اسلامی
- ۵- البکری، احمد بن عبدالله (۱۴۱۵ ق)، *الانوار فی مولود النبی محمد (ص)*، قم: الشریف الرضی
- ۶- البلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ ق)، *فتوح البلدان*، چاپ اول، ترجمه محمد توکل، تهران: نشر نقره
- ۷- سبحانی، جعفر (۱۳۸۵ ش)، *فروغ ابدیت: تجزیه و تحلیل کاملی از زندگی پیامبر (ص)*، قم: بوستان کتاب
- ۸- جان احمدی، فاطمه (۱۳۹۷ ش)، *مبانی و سازوکارهای دگرگونی فرهنگی عصر نبوی* - شماره ۲۸ - ص ۲۵ تا ۴۸، فصلنامه تاریخ اسلام
- ۹- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۴ ش)، *وحی و نبوت در قرآن*، قم: نشر سرا
- ۱۰- الجوهری الفارابی، اسماعیل بن حمان (۱۴۰۴ ق)، *الصحاح تاج اللغه و صحاح العربیه*، چاپ سوم، بیروت: دارالفکر
- ۱۱- حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (۱۴۳۵ ق)، *المستدرک علی صحیحین*، بیروت: دارالتأسیل
- ۱۲- حسینی زبیدی، سیدمرتضی (۱۴۱۴ ق)، *تاج العروس من جواهر القاموس*، چاپ اول، بیروت: دارالفکر
- ۱۳- حسینی شاه عبدالعظیمی، سیدحسین (۱۴۱۴ ق)، *تفسیر اثنی عشری*، تهران: میقات
- ۱۴- امام خامنه‌ای، سیدعلی، *مجموعه بیانات، قابل دسترسی در Khamenei.ir*
- ۱۵- امام خمینی، سیدروح‌الله، *صحیفه امام*، تهران، مؤسسه تنظیم، چاپ پنجم، ۱۳۸۹ ش.
- ۱۶- زاهدی تیر، اصغر (۱۳۹۸ ش)، *بررسی مفهوم مقاومت با رویکرد اجتماعی*، نشریه مطالعات تفسیری، شماره ۳۸، ص ۲۳۶-۲۲۱
- ۱۷- سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن (۱۴۰۴ ق)، *الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور*، چاپ اول، قم: مکتبه آیت‌الله المرعشی نجفی (ره)
- ۱۸- صادقی تهرانی، محمد (۱۴۰۶ ق)، *الفرقان فی تفسیر القرآن*، چاپ دوم، تهران: فرهنگ اسلامی
- ۱۹- صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۳ ق)، *من لا یحضره الفقیه*، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی
- ۲۰- طائب، مهدی (۱۳۹۵ ش)، *سیری در عملیات روانی در اسلام*، بخش دوم، شماره ۲۳، ص ۴ تا ۳۷، فصلنامه مطالعات عملیات روانی
- ۲۱- طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۷۴)، *المیزان*، قم: دفتر انتشارات اسلامی
- ۲۲- طباطبائی، سیدمحمد حسین (۱۳۹۴)، *جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن*، قم: سازمان تبلیغات اسلامی
- ۲۳- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۶۰ ش)، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تحقیق رضا ستوده، چاپ اول، تهران: انتشارات فراهانی

- ۲۴- طبری، ابوجعفر محمد بن جبیر (۱۴۱۲ ق). جامع البیان. چاپ اول. بیروت: دار المعرفه
- ۲۵- الطریحی، فخرالدین (۱۳۷۵ ش). مجمع البحرین. نجف: مکتبه المرتضویه
- ۲۶- عابدی جعفری، حسن و همکاران (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین. نشریه: اندیشه مدیریت راهبردی، ص ۱۹۸-۱۵۱
- ۲۷- العاملی، مرتضی. (۱۴۲۶ ق). الصحیح من سیره النبی الاعظم. بیروت: دارالحدیث
- ۲۸- کاظمی، سید آصف. (۱۳۹۵ ش). تاثیر سیره حضرت خدیجه در شکل‌گیری و گسترش اسلام، نشریه: سیره و سخن اهل بیت، شماره دوم، ص ۹۲-۱۲۰
- ۲۹- الکحیل، عبدالوهاب. (۱۳۷۴ ش)، الموقف من الحرب النفسیه فی صدر الاسلام. ترجمه: محمد تقی رهبر. تهران: بنیاد بعثت
- ۳۰- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۳۷۵ ش). کافی. چاپ سوم. قم: انتشارات اسوه
- ۳۱- یشی واسطی، (۱۳۷۶ ش). عیون الحکم و المواعظ. چاپ اول، قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث
- ۳۲- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۱۵ ق). بحارالانوار. بیروت: دارالکتب الاسلامیه
- ۳۳- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۷ ش). جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن. چاپ پنجم. تهران: شرکت نشر بین الملل سازمان تبلیغات
- ۳۴- مصطفوی، حسن. (۱۳۸۶ ش). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: مرکز نشر آثار علامه مصطفوی
- ۳۵- مطهری، مرتضی (۱۳۹۳ ش)، ده گفتار، تهران: صدرا
- ۳۶- مطهری، مرتضی. (۱۴۰۰ ش)، سیری در سیره نبوی، تهران: صدرا
- ۳۷- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۱)، زندگی جاوید یا حیات اخروی، تهران، صدرا
- ۳۸- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۴)، پیامبر شناسی، تهران: بینش مطهر
- ۳۹- مفید، محمدبن نعمان. (۱۴۱۴ ق)، مسار الشیعه فی مختصر تواریخ الشیعه، نجف: دارالمفید
- ۴۰- مقاتل بن سلیمان، ابوالحسن. (۱۴۲۳ ق) تفسیر مقاتل بن سلیمان، بیروت: دار احیاء التراث
- ۴۱- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۵ ش). نمونه. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
- ۴۲- المنجمد، معلوف. (۱۳۸۲ ش)، الحیاه النبویه الاخلاقیه فی البعد الفردی و الاجتماعی، بیروت: دار احیاء التراث
- ۴۳- میرقادری، سیدفضل الله. (۱۳۹۸ ش)، بن مایه‌های ادبیات مقاومت، نشریه ادبیات دینی، شماره ۲۶
- ۴۴- واقدی، محمد بن عمر. (۱۳۶۹ ش)، تاریخ جنگ‌های پیامبر، ترجمه محمود مهدوی، چاپ دوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی
- ۴۵- وبری، محسن. (۱۳۹۵ ش)، شیوه‌های فرهنگی ارتباطی پیامبر در عهد مکی، تهران، فصلنامه دانشگاه امام صادق (ع)، شماره ۲۰
- ۴۲- یعقوبی، احمدبن ابی‌یعقوب، (۱۳۷۱ ش). تاریخ یعقوبی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی

۶-۲- منابع لاتین

Articles

1. Attrid- stirling- genifer(2001). Thematic networks: an analytic tool for qualitative research. *Qualitative research*. Volume 1. issue3. 385- 405
2. Giddens, Anthony, (1386). *Sociology*. Translated by Manouchehr Sabouri. Tehran, Ney Publishing
3. Given. L.m (2008). *the sage encyclopedia of qualitative research methods*. sage
4. Gibbon. advard (1838). *Alsirag.net/English/opinion IIIE.NET History of decline and fall of the roman empire*, London
5. Mendras, Henry. (1384). *Basics of Sociology*. Sixth edition. Translated by Baqerparham. Tehran: Amir Kabir
6. Montgomery Watt, Muhammad the Prophet and Politician, translated by: Ismail Walizadeh, pp. 296-294
7. Dawkins, Ryan. (2017). **Political participation, personality, and the conditional effect of campaign mobilization**. *Electoral Studies*, 45, 100-109.
8. Dennis, Jack. (1991). **Electoral Behavior**. *Political science: Looking to the Future*, 3, 51.
9. Diemer, Matthew A. (2012). **Fostering marginalized youths' political participation: Longitudinal roles of parental political socialization and youth sociopolitical development**. *American Journal of Community Psychology*, 50(1), 246-256.
10. Downs, Anthony. (1957b). **An economic theory of political action in a democracy**. *Journal of political economy*, 65(2), 135-150.
11. Franklin, Mark N. (1996). **Electoral participation**. *Comparing democracies: Elections and voting in global perspective*, 216-235.
12. Gunther, Richard. (2005). **Parties and electoral behavior in Southern Europe**. *Comparative politics*, 253-275.
13. Hooghe, Marc; & Marien, Sofie. (2013). **A comparative analysis of the relation between political trust and forms of political participation in Europe**. *European Societies*, 15(1), 131-152.
14. Kachii, Ver-Or. (2018). **Politically motivated campaign songs and voting behaviour: reflections on tiv campaign songs in the 2015 elections in Benue State, Nigeria**. *Journal of Pan African Studies*, 12(6), 205-215.
15. Madueke, Onyedikachi; Nwosu, Celestine; Ogbonnaya, Chibuzo; Anumadu, Adaeze; & Okeke, VOS. (2017). **The role of social media in enhancing political participation in Nigeria**. *IDOSR Journal of Arts and Management*, 2(3), 44-54.
16. Rogowski, Jon C. (2014). **Electoral choice, ideological conflict, and political participation**. *American Journal of Political Science*, 58(2), 479-494.
17. Serafini, Martina. (2021). **Gender Gap in Electoral Behavior**. *Essex Student Journal*, 12(1).

